

Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдер. Таңбалайтын затына қатысты неологизм түрлері.

Мақсаты: неологизмдерді теориялық тұрғыдан зерттеп, қазіргі қазақ тіліндегі жаңа өзгерістер мен адам баласының жетістіктеріне байланысты, таңбалайтын затына қатысты жаңадан пайда болған неологизмдерді саралау.

Кілт сөздер: неологизм, окказионализм, лексикалық неологизмдер, семантикалық неологизмдер, неолексемалар, неофраземалар, неосемемалар, метафоризация, метонимизация, салыстырмалы неологизмдер.

Қарастырылатын мәселелер:

1. «Неологизм» терминінің түсінігі және мазмұны.
2. Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдер: түрлері мен ерекшеліктері, жасалу жолдары.

Тілдің қалыптасып, дамуы ең алдымен қоғамдық ой-сананың кемелденуіне, халықтың мәдени өрлеуіне, әсіресе көркем әдебиеттің кең өріс алуына тікелей байланысты. Көптеген лингвист-ғалымдар айтып-жазып жүргендей, тілдің дамып-жетілуі тарихи категория екені даусыз. Ол өзінің сан ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи бітім- болмысына қарай, ішкі даму заңдылығы бойынша өркендеп жетіледі. Солай бола тұра оған тарихи кезеңдердегі түрлі себеп-салдардың әсерінен қалыптасатын саяси-әлеуметтік жағдайдың да өзіндік ықпалы болады. Тілді ұлттан, ұлттық мәдениеттен, ұлт өмір сүріп отырған қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастан бөліп қарау мүмкін емес дейтініміз содан.

Қазақ пен орыс халықтары қонысы мен өрісі ежелден іргелес көрші елдер, бұл елдердің арасындағы сауда-саттық, шаруашылық пен мәдени байланыстар өте ерте кезден дами бастағандығы белгілі. XVI- XVII ғасырларда сауда-саттықпен байланысты қарым-қатынастар күшейе түссе, XVIII ғасырлардың 30-ыншы жылдарынан бастап Қазақстанның Ресей империясына бағынуы бұл байланыстарды одан әрі нығайта түскен. Осындай ұзақ уақыт үздіксіз қарым-қатынаста болу нәтижесінде орыс тілінен қазақ тіліне көптеген сөздер ауысқан.

Қоғамның дамуының әр кезеңінде тілге енген өзгерістерді байқаймыз. Сонымен байланысты тілдің сөздік құрамы да молайып отырады. Жаңа ұғымдар пайда болады. Тілдің сөздік құрамына тән қасиет туынды жаңа сөздермен толығып, үнемі дамуда болады. Бір сөздер қолданысқа жаңадан еңіп жатса, кейбіреулері күнделікті қолданудан қалады. Ғылым мен техниканың, өндіріс пен ауыл шаруашылығының, мәдениет пен тұрмыстың канат жайып, дамыған шағында жаңа ұғымдарды білдіретін жаңа сөздер тілге топтап енеді. Ауызша енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне, мәдениетке қатысты атаулар болса, жазбаша енген неологизм ғылым мен техниканың жетістіктеріне қатысты болып келеді. Ондай сөздер де көпке таныла бермегендіктен жаңа сөздер қатарына жатады. Тіліміздегі мұндай сөздерді неологизмдер дейміз. Неологизмдер тілге сіңісіп, жалпыхалықтық сипат ала қоймаған жаңа сөздер деген ұғымды білдіреді. Неологизм сөздеріне Шәбікен Кәрібайұлы Бектұровтың берген анықтамасын қарастырсақ: «Архаизмдерге қарама-қарсы құбылысты атаған сөздерді неологизмдер дейміз. Олар-тілдің сөздік құрамына енген жаңа сөздер. Жаңадан енген сөздердің тың, жаңа екендігі аңғарылып, сезіліп тұрғанда ғана неологизм болады» -деп көрсеткен.

Бүгінгі неологизм деп таныған сөзіміз 5-10 жыл өтісімен-ақ, неологизмдердің тізімінен шығып актив сөздердің қатарына барып қосылып жатады. Мысалы, Ш. К. Бектұровтың 2006 жылы шыққан қазіргі қазақ тілі кітабында: сынып, әуежай, әдістеме, заңгер, сыйақы, төлемақы, дереккөз деген сөздер неологизм сөздер деп жазылған. Осы терминдердің өзі соңғы кезде ғана пайда болғандығына қарамастан, кейбіреулері қазірдің өзінде неологизмдер тобынан актив сөздердің қатарына қосылды. Сонда неологизмдерге шек қойып ажыратудың өзі өте қиын екендігін аңғарамыз. Мұндағы ұстайтын негізгі принцип жаңа сөздің жеке басы бір тілде сөйлеушілерге қаншалықты түсініктілігімен ғана өлшенбек.

Кейінгі уақытта да неологизмдердің қатары толықтырылып отыр. Мысалы, компьютердің қолданылуына байланысты цифрлық- интерактивтік мультимедиалық білім беру қоры, электронды

оқулықтар, IT, ТД технологиялар, интерактивті тақта және т.б. сол сияқты ұғымдарды білдіретін сөз тіркестерін бұқаралық ақпарат құралдарының беттерінен кездестіруге болады («Информатика» журналы).

Соңғы жылдары қазақ тілінің мәртебесі өсіп, қолданылу аясының кеңеюіне байланысты орыс тілдерінде қолданылып жүрген сөздер де өз аудармаларын табуда. «Ертіс өңірі» газетіндегі 2013 жылдың 21 тамызында жарық көрген мақалада: «Шалғай жатқан елдімекендердің тұрғындарына мемлекеттік қызмет көрсетудің қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында мобильдік қызмет көрсету орталығы ашылған» -деген сөйлемде мобильдік қызмет көрсету орталығы жаңа сөз тіркесін мысалға алуға болады. «Егемен Қазақстан» газетінің 41 нөміріндегі: басқосу (съезд), жемқорлық (коррупция) сөздері, «Қазақстан-заман газетінің 16 нөмірінде: зияткер, таңба, әмбебап, ауқым -деген жаңа сөздер кездесті. Бұл сөздер бұрын-сонды қоғамда интеллектуал, символ, универсал, диапазон деп орыс тілінде қолданылып жүрген. Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен анықтама алсақ, бұл сөздердің бастапқы мағынасы басқа болғанын байқаймыз. Әмбебап сөзі жан-жақты, бесаспап, зияткер сөзі азаматтық мүліктік құқықтар нысаны, жеке немесе ұжымдық зияткерлік еңбектің нәтижелеріне айырықша меншік дегенді білдіреді.

Неологизмдердің тағы бір жолы: бұрыннан тілде бар атауларды жаңартып, ескіні жаңғыртып, жаңаша мән беріп, түрлендіріп қолдану негізінде пайда болады. Мұндай сөздер қазіргі қазақ тілінің қорында бар. Мысалы: желі (жила), шөктіру (усаждение), т.б. Жаңа ұғымды білдіретіндіктен, бұл сөздер де неологизм болып табылады. Шөктіру деген сөздің мағынасын салыстырыңыз. Бұл сөз бұрын түйені еріксіз жатқызуды білдірді, ал қазір ол геология термині болып та есептеледі. Дәл осы секілді желі деп бұрын тек бие байлау уақытында құлындарды тізіп байлап қою үшін қазыққа керілген арқанды атаса, қазір тау жынысын білдіретін атау және ғаламторға қатысты термин болып қалыптасып отыр. Бұл сөздер қазақ тілі сөздік құрамына, бір жағынан, неологизм болып, екінші жағынан, термин болып кірді. Бұл тілдегі құбылыс қоғамның тарихи дамуына қарай сөздердің бастапқы мағыналары өзгеріске ұшырап, қосымша мағынаға ие болғандығын дәлелдейді.

Неологизм сөздердің қатары үлкейгенімен кей жаңа сөздер қолданысқа енбей де қалуы мүмкін. «Руть» сөзінің аудармасы – меңгерік, «симптом» -әйгіленіс, «виртуалды» сөзі - ауани, «балкон» сөзінің аудармасы- қылтима немесе самалық деп аударылып жүр. Қазақтың түсіндірме сөздігінде «қылтима» сөзі өкпелегіш деген мағынаны да білдіреді. Ондай аудармаларды адамдар білмей де жатады. Орыс тілінен аударылған сөздер, сөз тіркестері тура мағынада аударылып, түсініксіз болып таралады. Оның басты мәселесі, бұл аудармалардың нәтижесі, тіліміздің шұбарлануына әкеліп соғады. Сондықтан жаппай аударма жасай беру де орынсыз. Жазушы, аудармашы Ислам Жарылғапов кезінде аялдама, балмұздақ, оқырман, көрермен сөздерін орыс тілінен аударған. Бұл сөздер неологизмдер болып еніп, әлі күнге дейін қолданылып келеді. Сәтті аударылған сөздердің ғұмыры да ұзақ болмақ.

Зерттеу нәтижесінде мен, неологизм сөздердің қазіргі қазақ тілінің дамуына қосатын үлесін анықтадым. Олардың маңызы мен қолданыс аясының өте кең екендігін білдім.

Оқушылардың жаңа сөздермен таныстығы әрекет ету құралы ретінде оқу болашақта бәсекеге қабілетті маман даярлау үшін оқушылардың сауаттылығын дамытуға, болашақта шет тілін меңгеру дағдысының артуын ілгерілетуге бағытталады. Қоғамда қолдануын талап етілетін тілдердің коммуникативтік құзыреттіліктерін игерген тұлғаның даралануы мен әлеуметтенуіне мүмкіндік жасайды.

Кез-келген тілдің лексикасы үнемі толықтырылып, байытылып, жаңартылып отырады. Сөздер жоғалады, қолданыстан шығады, басқалары, керісінше, пайда болады, ана тілінде сөйлейтіндер белсенді қолдана бастайды. Тілдің лексикалық қорын әртүрлі жолдармен байытуға болады. Мысалы, мемлекет дамуының белгілі бір кезеңдерінде оның тілінде қарызға алынған лексиканың едәуір мөлшері пайда болады, мысалы, қазіргі кезеңде байқалады. Алайда, сөздік қорын толықтырудың негізгі көзі қарыз алу емес, сөз құрудың әртүрлі тәсілдерін қолдану арқылы ана тіліне негізделген жаңа лексикалық бірліктердің қалыптасуы болып табылады. Қазақстанның қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени жағдайларының тез өзгеруіне байланысты ХХІ ғасырдағы

тілдік өзгерістер қазақ тілінде неологиялық жарылыс тудырды. Қазіргі қазақстандық қоғам дамудың жаңа кезеңіне – қоғамдық сананың рухани жаңаруына көшуде:

Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаев бірқатар маңызды міндеттер қойды [1], оларды шешу қазақ тілінің танымдық-мәдени кеңістігінен тыс және оны жаңғырту мүмкін емес. Алайда, лингвистикалық түсінік, ғылыми-теориялық зерттеу, сондай – ақ тілдік өзгерістерді стандарттау және кодтау-тілдегі инновациялар неологизация процесінің өзінде жақсы нәтиже бермейді, сонымен қатар нормативтік, анықтамалық лексикографиялық еңбектердің әртүрлі форматтарда қол жетімділігін қамтамасыз етуді жақсарту қажет.

Неологизация дегеніміз – қарыз алу, неоплазмалар және сөздердің жаңа мағыналары арқылы ұлттық тілдің лексикалық-семантикалық жүйесін жаңартудың күрделі процесі. Е. Поповичтің зерттеулері бойынша:

«Неологизмдердің экстралингвистикалық қызметі қоғам мен қоғамдық сананың жай-күйін, әлеуметтік қажеттіліктерді, белгілі бір уақыт аралығында жаңа шындықтардың пайда болуын бейнелеу болып табылады. Осы функциямен неологизмдердің пайда болуы қоғамның технологиялық, ғылыми, экономикалық жағдайындағы өзгерістерді көрсететін жоғары мамандандырылған терминдердің пайда болуымен байланысты» [2].

Қазіргі уақытта қазіргі қазақ тіліндегі неологизация лексикалық инновациялар мен семантикалық материалдар негізінде қарастырылуда.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы тарихи, геосаяси оқиғалар тілдің жаңаруына себеп болды.

Тілдік қызметтің барлық стилистикалық және жанрлық көріністеріндегі неоплазмалар қоғамдағы өзгерістердің «салдары» болып табылады. Оларды зерттеу дәуірдің «номинативті келбетін» қалпына келтіруге мүмкіндік береді [3]. Мысалы, қазіргі қазақ тіліндегі «жаңғыру» (жаңғырту) сөзі элиталық тілдік тұлға ретінде Н.Ә. Назарбаевтың сөзжасамының ықпалымен қоғамдық-саяси дискурстың тіл өрісінде жаңа семантикаға ие болды:

1) экономикалық, саяси және қоғамды, қоғамдық сананы рухани жаңғырту, жаңарту және реформалау;

2) осы реформаларды іске асыру жөніндегі мемлекеттік саясат пен идеологияның мақсатты жүйелі арнайы шараларының жиынтығы.

Неологизмдер – ең айқын көрсеткіштердің бірі, оның жұмыс істеу ерекшеліктері бойынша қазіргі тілдің өміршеңдігі мен негізгі даму тенденцияларын бағалауға болады. Неологизмнің бірнеше түрі анықталды:

- жаңа шындықтар мен ұғымдардың пайда болуымен бірге пайда болатын узуальды (жалпы тілдік);

- жеке, окказиялық (Н. С. Валгина оларды «ситуациялық неологизмдер» деп атайды), олар сөйлеуде қайталанбайды және журналистер белгілі бір контексте қолданады;

- «бір күндік неологизмдер» (Н. М. Шанский, 1972), қоғамның назары қандай да бір әлеуметтік оқиғаға шоғырланған кезде тілде қысқа уақыт ішінде ғана жұмыс істейді;

- абсолютті жаңа сөздер (абсолютті неологизмдер), қазіргі уақытта ешқандай сөздікте жазылмаған;

- салыстырмалы жаңалық сөздері (салыстырмалы неологизмдер), жоғары жиілікпен және жоғары белсенділікпен сипатталады, олар белгілеген ұғымдарды немесе құбылыстарды өзектендіруге байланысты [4].

Лексикалық неологизмдер-тілде пайда болатын жаңа сөздер жаңа заттар мен ұғымдарды белгілеу үшін (ғылымның, техниканың, мәдениеттің және қоғамның әлеуметтік өмірінің басқа аспектілерінің дамуына байланысты). Неологизацияны рефлексия ретінде зерттеу үшін ауызша «қызғаныш» модернизацияланған қоғамдық сана, сондай-ақ сананы модернизациялаудың тікелей құралы ретінде келесі міндеттерді шешу қажет:

- контексте тіл мен қоғамдық сана түрлерінің байланысын анықтау

қазіргі заманғы, жаһандану процестері;

- тілдік сананы қоғамдық сананың күрделі түрлерінің бірі ретінде анықтау;

- тілді қоғамдық сананы қалыптастыру мен жаңғыртудың негізгі, әмбебап факторы ретінде анықтау.

- қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі лексикалық және семантикалық инновациялардың пайда болуының әлеуметтік лингвистикалық факторларын анықтау;

- неологизмдердің пассивтен белсендіге ауысу процестерін зерттеу лексиканың құрамы.

Лингвистикалық даму динамикасы жан - жақты сипатты көрсетеді: неологизм лингвистикалық жүйенің кез-келген деңгейінде пайда болуы және жұмыс істеуі мүмкін-фонетикалық, грамматикалық, лексикалық, стилистикалық. Неологизм-бұл үнемі зерттелетін тілдің өте күрделі құбылысы.

Тіл жүйесімен арақатынасы бойынша анықталған неологизмнің жаңашылдық дәрежесі бойынша неоплазмалар абсолютті және салыстырмалы болып бөлінеді. Абсолютті неологизмдерге, әдетте, олардың белгілерін салыстырмалы неологизмдермен арақатынасы бойынша анықтай отырып, толық анықтама берілмейді. Шын мәнінде, абсолютті неологизмдерге бұрын тілде болмаған сөздер мен фразеологизмдер жатады, мысалы, бомж, бұқаралық ақпарат құралдары, диджей, затбелгі және т. б.

Салыстырмалы неологизмдер категориясы Т. Н. Поповцеваның зерттеулерінде толық дамыған [5, 90-95 ББ.]. Тіл үшін түбегейлі жаңа емес сөздер тобы ретінде салыстырмалы неологизмдерді зерттеушілер салыстырмалы түрде аз, бірақ қазіргі орыс тілінің дамуына тән және индикативті деп таниды.

Салыстырмалы неологизмдерге келесі сөздер топтары жатады:

1) «оралған лексика» деп аталады. Бұл соңғы жылдары «өзінің «жаңа өмірінде» бұрынғы семантикалық және функционалды-стилистикалық мазмұнын сақтай отырып, өзекті болған» аз қолданылатын немесе ескірген сөздер [6, 90]. «Оралған» лексиканың ішінде қазіргі заманғы басылымдардың беттерінде белсенді қолданылатын діндер терминдері ерекше топты құрайды: құрбандық үстелі, Құдай, крест жорығы, дұға, қажылық, жерлеу рәсімі, Пасха, Рождество, ғибадатхана. Бұған дейін мемлекеттік органдарды, білім беру мекемелерін, оларда жұмыс істеген адамдарды: гимназия, губернатор, лицейді белгілеген бірқатар архаикалық сөздердің тағдыры ұқсас. Бұрын буржуазиялық қоғамның, капиталистік елдердің құбылыстары мен белгілерімен байланысты лексика перифериядан оралды: банкир, саудагер, жұмыссыздық, бизнес, инфляция.

2) өзектендірілген лексика – бұрын орыс тілінде болған, бірақ қазіргі кезеңде басқа мағынада сөйлейтін сөздер. Мысалы, ежелгі орыс тіліндегі жер есімі «жерді өңдейтін адамдар, шаруалар» деген мағынаға ие болды, ХХ ғасырдың 60-жылдарында ол «Жер планетасының тұрғындары» деген мағынаға ие болды. Осылайша, өзектендіру сөздің семантикалық түрлендірулерін жандандырудан тұрады: үйлесімділікті кеңейтуде және оның сипатын өзгертуде, сөздердің жаңа мағыналарын, соның ішінде бейнелі мағыналарды қалыптастыруда, сондай-ақ идеологиялық қайта бағдарлауға байланысты сөздердің мағыналарын өзгертуде. Бір түбірлі немесе бір құрылымды сөздер тобының тіліне бір уақытта енуі де осы ұғымның өзектілігін және оны білдіретін сөздерді көрсетеді. Сонымен, зат есімдер демеуші, бомж, есірткі, нарық көптеген жаңа сөздерді тудырды: демеушілік, демеушілік; бомж, бомжатник және т. б.

3) ішкі кірме сөздер – жаңа сөздер мен фразеологиялық бірліктер, олардың пайда болуы тілдік құралдарды сөйлеу түрлері мен жанрларында қайта бөлуге байланысты [7]. Ішкі қарыз алу әдеби тілге орыс тілінен, ауызекі тілден, диалектілерден, жаргондардан және аргодан, кәсіби лексикадан, білімнің әртүрлі салаларынан енетін тілдік бірліктерді қамтиды. Мысалы, ЖИТС, АИТВ-инфекциясы, хиропрактика, хоспис, стресске қарсы сияқты медициналық терминдерді білмейтін адамды табу қиын; жастар субмәдениетінің лексикасы: пирсинг, рейв, рэп, кездесу; бизнес және қаржы дела терминдері: айырбастау, брокер, инфляция.

Т. Н. Поповцева салыстырмалы неологизмдер тек ескі шындықты білдіретінін көрсетеді [5, 94-95]. Бұл оларды абсолютті неологизмдерден ажыратудың критерийі болуы мүмкін.

Е. В. Сенко сонымен қатар неологизмдерді басым лингвистикалық стандартпен салыстыру нәтижесінде анықталатын жаңашылдық дәрежесіне қарай тіл мен сөйлеудің неоплазмаларын

жіктеуді ұсынады [6]. Осы критерий негізінде Е. В. сенко күшті неологизмдерді, әлсіз неологизмдерді және өтпелі типтегі неологизмдерді ажыратады [6, с.34].

Білім беру тәсілі бойынша неологизмдердің түрлері

Білім беру әдісіне сәйкес неологизмдер қарызға алынған, сөзжасамдық және семантикалық неологизмдерге бөлінеді.

Неологизмдер – кірме сөздер бір тілден екінші тілге немесе бір тілден сол тілдің басқа тіліне ауысқан сөздер мен фразеологизмдерді қамтиды. Бір тілден екінші тілге кірігуі сыртқы (донор – басқа тіл) және ішкі (донор – сол тілдің ішкі тілдерінің бірі) болып бөлінеді. Сонымен, соңғы онжылдықтардағы орыс тілінің сыртқы қарыздарына мыналар жатады: боди, топ, топлесс, шазюбль, факс, ксерокс, тоник, крекер, роуминг, факс, гель, кондиционер, скраб, ликра. Ішкі қарыз алуларға-жаргон мен жаргоннан орыс тіліне енген сөздер: велосипед, тербеліс, лаж, есірткі, Поп, сүйреу, кеңейту, араласу; терминожүйелерден: копирайт, мониторинг, ноу-хау, прейскурант, пресс-релиз, менеджмент, маркетинг, байт, драйвер, сканер, орнату [8].

Е. В. Ларионова англикизмдердің орыс тіліне енуінің белсенді процесін талдай отырып, қарыз алудан нақты сөйлеу және сөйлеу енуін бөліп көрсетуді ұсынады. Оларды бөліп көрсетудің негізі мынада: бірінші құбылыс тіл жүйесі мен ана тілінің қажеттіліктеріне байланысты, ал сөйлеудің енуі екі тілді сөйлеушілердің сөйлеу әдеттеріне байланысты [9, 19 б.].

Сөзжасамдық неологизмдерге орыс сөзжасамының үлгілері бойынша құрылған неологизмдер жатады: СТН (Салық төлеушінің жеке нөмірі), ТЖМ (Төтенше жағдайлар министрлігі), ақ (акционерлік қоғам), ОМОН аббревиатуралары; күрделі сөздер: шоу-бизнес, пиар-науқан, интернет-сервис, рок-кездесу; қарапайым туынды сөздер: жарнамаға қарсы, нарыққа қарсы, бейне индустриясы. Бұл неоплазмалардың ең көп және гетерогенді тобы.

Семантикалық неологизмдерге жаңа мағыналары бар ескі сөздер мен фразеологиялық бірліктер жатады. Семантикалық неологизмдер соңғы жылдардағы орыс тіліндегі барлық инновациялардың шамамен 9% құрайды [9, С.4]. Жаңа мағыналар сөйлеудің әртүрлі бөліктерінде пайда болуы мүмкін, бірақ ең «неогендік» зат есімдер: жаңа мағыналардың 61% – ы субстантивтерге, 20% – ы сын есімдерге, 17% - ы етістіктерге тән [10, б. 4-5].

Семантикалық неологизмдер ең алдымен ауызша семантикалық туынды құралдарда қалыптасады:

* метафоризация – ұқсастық бойынша тасымалдау: компьютерлік қарақшылар, ақшаны жылыстату, әннің жанды орындалуы, көлік дәлізі және т. б.,

* метонимизация – іргелес, қатарға ауыстыру: бройлер «бройлер тауықтарына арналған бөлме», картоп «картоп жинау жұмыстары»,

* мәндердің тарылуы немесе кеңеюі: мәннің тарылуы әдетте қандай да бір мәннің мамандануымен бірге жүреді, мағынаның кеңеюі кезінде сөз бір типтегі құбылыстардың көбірек санын белгілей бастайды: жүк көлігі – «жүк тасымалдауға арналған автомобиль, ұшақ, ғарыш кемесі».

Неологизмдердің жіктелуі туралы айта отырып, біз авторлық, жеке стилистикалық неологизмдер, сондай-ақ окказионализм сияқты ұғымдарды атап өтуіміз керек. Неологизмдердің бұл категорияларын өз еңбектерінде Д. Э. Розенталь [12], Н. М. Шанский [13], К. С. Горбачевич [14] сияқты авторлар бөліп көрсетеді. Авторлық, жеке-стилистикалық неологизмдерді жазушылар, ақындар көркем мәтінге бейнелер беру үшін жасайды. Бұл түрдегі неологизмдер контекстке бекітілген, автор бар. Оларды құру мақсаттары үшін олар ерекше, балғындықты сақтауға арналған. Өнімді модельдерден құрылған авторлық неологизмдер потенциалды сөздер деп аталады.

Окказионализмдер (латын тілінен аударғанда occasionalis – «кездейсоқ») - ерекше модельдер бойынша жасалған авторлық неологизмдер [15]. Олар белгілі бір контекстен тыс өмір сүрмейді.

Осылайша, неологизмдерді жіктеудің негізінде әртүрлі белгілер болуы мүмкін. Тілдік бірліктің түріне қарай неологизмдер неолексемаларға, неофраземаларға және неосемемаларға бөлінеді. Жаңашылдық дәрежесі бойынша неоплазмалар абсолютті және салыстырмалы болып бөлінеді. Білім беру тәсілі бойынша неологизмдер қарызға алынған, сөзжасамдық және семантикалық болып бөлінеді.

Неологизм негізінен мына жолдармен жасалады:

- Бұрыннан бар сөздерге түрлі жұрнақтарды қосу арқылы: оқулық, көрермен, балмұздақ, өміршең т.б.
- Жалқы есімдерді жалпы есімдерге айналдыру арқылы: суворовшылар, мичуриншілер т.б.
- Екі сөзді біріктіру арқылы: келіссөз, ұлтаралық, жетіжылдық т.б.
- Кейбір неологизмдер сөз тіркесінен де жасалады: агротехникалық шаралар, жергілікті тыңайтқыштар, шаруашылық дақылдары т.б.

Жаңадан енген сөздердің тың, жаңа екендігі аңғарылып, сезіліп тұрғанда ғана неологизм болады. Уақыт өткен сайын кейбір сөздер үйреншікті, бұрыннан да бар сөздер секілді болғанда, неологизм болудан қалады. Мысалы: колхоз, комбайн, бригадир, электр, радио, партия т.б. сөздері алғашқы кезде неологизм болса, кейін сөздік қорға еніп кетті. Неологизмдер лексикалық және семантикалық болып екіге бөлінеді.

1. Лексикалық неологизмдерге жаңа заттың ұғымның шығуымен пайда болған сөздер, мысалы: теледидар, космос, баспасөз, аялдама т.б.

2. Семантикалық неологизмдерге сөзбе-сөз аудару жолымен пайда болған сөздер: Мысалы: жүйе (система), шарт (договор), шөгінді (осадки), т.б.

Қорытынды:

Неологизмдер туралы әдебиеттерді зерттегеннен кейін біз келесі қорытындыға келдік.

Біріншіден, қазіргі лингвистикада «неологизм» терминін түсінудің бірыңғай тәсілі жоқ.

Екіншіден, ең кең тарағаны – неологизм терминінің үш ерекшелігін анықтаған Н. З. Котелованың теориясы: «уақыт» белгісі бойынша, «тіл кеңістігі» параметрі бойынша және тіл бірлігінің жаңашылдық түрі бойынша.

Үшіншіден, неологизмдерді тілдік бірліктің түрі, неоплазманың дәрежесі, неологизмдердің пайда болу тәсілі сияқты белгілер бойынша жіктеуге болады.

Төртіншіден, кейбір зерттеушілер неологизмдерді жіктеу кезінде жеке-авторлық неоплазмаларды, сондай – ақ окказионализмдерді – жағдайға құрылған сөздерді ажыратады.

Пайдаланылған әдебиеттер (негізгі):

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/modernizaciyaobshchestvennog-o-soznaniya
2. Попович Е.С. Лингвистические и экстралингвистические функции неологизмов // Филологический аспект: международный научнопрактический журнал. 2020. № 06 (62).
3. Плотникова Л.И. Новое слово: Порождение, функционирование, узуализация: Монография. – Белгород, 2000. – 207 с.
4. Зырянова А.В. Функционирование неологизмов-лексем в современном русском языке в семантико-коммуникативном и прагматическом аспектах дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 Челябинск, 2006 203 с.
5. Горбачевич, К.С. Русский язык. Прошлое. Настоящее. Будущее / К.С. Горбачевич. – М.: Просвещение, 1983. – 192с.
6. Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика. Системный подход к изучению языка СМИ / Т.Г. Добросклонская. – М.: Флинта, 2008. – 282с.
7. Захаренко, Е.Н. Новый словарь иностранных слов / Е.Н. Захаренко, Л.Н. Комарова, И.В. Нечаева. – М.: Азбуковник, 2008. – 784с.
8. Ильясова, С.В. Словообразовательная игра: аспекты исследования / С.В. Ильясова // Русское словообразование. – 2005. – № 4. – С.216-217.
9. Калинин, А.В. Лексика русского языка / А.В. Калинин. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – 232с.
10. Козырев, В.А. Русская лексикография / В.А. Козырев, В.Д. Черняк. – М.: 2004. – С. 69-83.

11. Котелова, Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука ЛО, 1990. – С.8-9.
12. Котелова, Н.З. Теоретические аспекты лексикографического описания неологизмов / Н.З. Котелова // Советская лексикография. – М.: Энциклопедия, 1988. – С. 46-63
13. Ларионова, Е.В. Новейшие англицизмы в современном русском языке / Е.В. Ларионова. – СПб.: Питер, 1996. – 128с.
14. Лыков, А.Г. Русское окказиональное слово в аспекте теории и методики / А.Г. Лыков // Лексикология. – М.: Наука, 1990. – С.76-80.
15. Намитокова, Р.Ю. Авторские новообразования: словообразовательный аспект / Р.Ю. Намитокова. – Р-н-Д: Дон, 1986. – С. 119-128.

Пайдаланылган әдебиеттер (қосымша):

1. Сенько, Е.В. Неологизация в современном русском языке конца XX века: межуровневый аспект: автореф. дисс. ... докт. филол. наук [Текст] / Е.В.Сенько. – Волгоград, 2000. – 49 с.
2. Тогоева, С.И. Новое слово: подходы и проблемы [Текст] / С.И. Тогосева // Психолингвистические проблемы функционирования слова в лексиконе 79 человека: кол. монография / Под общ. ред. А.А. Залевской. – Тверь, 1999. – С. 75–101.
3. Фельдман, Н.И. Окказиональные слова и лексикография [Текст] / Н.И. Фельдман // Вопросы языкознания. – 1957. – № 4. – С. 64–74.
4. Шалина, Л.В. К вопросу о сущности неологизма в современной лингвистике [Текст] / Л.В. Шапина // Известия ПГУ им. В.Г. Белинского. – 2007. – № 8. – С. 73–77.
5. Флоря, А.В. К вопросу о русской неологии [Текст] / Флоря А.В. // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 2. – С. 4–8.
6. Эпштейн, М.Н. Типы новых слов: опыт классификации [Электронный ресурс] / М. Эпштейн. – Режим доступа: <http://www.grammar.ru/KOL/?id=1.32>.
7. Намитокова, Р.Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект [Текст] / Р.Ю. Намитокова. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1986. – 154 с.
8. Николина, Н.А. Семантика и структура контаминированных образований [Текст] / Н.А. Николина // Семантика языковых единиц: [Материалы 3-й межвузовской научно-исследовательской конференции]. – М., 1993. – Ч. II. – С. 102–107.
9. Попова, Т.В. Неология и неография современного русского языка [Текст]: учебное пособие: [для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов] / Т.В. Попова, Л.В. Рацибурская, Д.В. Гугунава. – 2-е изд., стер. – М.: ФлинтаНаука, 2011. – 165 с.
10. Раевская, О.В. Части речи и словообразование во французском языке [Текст] / О.В. Раевская. – М.: Филология, 1996. – 231 с.

Тақырып бойынша сұрақтар (тапсырмалар):

1. Неологизация дегеніміз не?
2. Салыстырмалы неологизмдер категориясы деген не?
3. Білім беру тәсілі бойынша неологизмдердің түрлері.
4. Окказионализмдер деген не?
5. Неологизмдердің жасалу жолдары.

Әдістемелік нұсқау: берілген тақырып бойынша зерттеу жұмыстарын қарап, конспект жазу

Өткізу формасы: жеке сабақ

Бағалау критерийлері:

- Өткен материалды тереңірек оқу және нығайту,
- Материалды жүйелеу, реферат, баяндама әзірлеуге қажетті ақпараттарды өз алдына іздеу дағдысын қалыптастыру;
- Сабаққа жүйелі дайындалуды, тапсырманы орындауда жауапкершілікке тәрбиелеу.
- Студенттер орындаған тапсырмаларды талқылау, ұсыныстар мен нұсқаулықтарды енгізу.